

Pedagogical Contexts 2021, No. 2(17)
www.kontekstypedagogiczne.pl
ISSN 2300-6471, e-ISSN 2720-0000
s. 111–129
<https://doi.org/10.19265/kp.2021.2.17.323>

ARTYKUŁ NAUKOWY

Otrzymano:
28.09.2021

Zaakceptowano:
29.10.2021

Emilia Aksamit

<https://orcid.org/0000-0001-5807-9055>
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
eaksamit@umk.pl

Marta Giziewska

<https://orcid.org/0000-0002-9471-9002>
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
giziewska@doktorant.umk.pl

KONTEKSTY KSZTAŁCENIA NA ODLEGŁOŚĆ W DOŚWIADCZENIACH NAUCZYCIELI SZKOŁY PODSTAWOWEJ

DISTANCE LEARNING CONTEXTS IN THE EXPERIENCE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Słowa kluczowe:
kształcenie na odległość, rola nauczyciela w procesie kształcenia na odległość, wyzwania edukacyjne kształcenia na odległość, doświadczenia nauczycieli w czasie kształcenia na odległość

Streszczenie: Artykuł ma charakter badawczy i stanowi próbę opisu doświadczeń nauczycieli, którzy musieli się zmierzyć z nowymi wyzwaniami zawodowymi spowodowanymi pandemią COVID-19. Odnalezienie się w nieznaną dotąd rzeczywistość stworzyło obszar do opisu nowych kontekstów pracy nauczyciela. W artykule zaprezentowano wyniki badania osadzonego w strategii badań jakościowych, którego celem było poznanie i porównanie narracji nauczycieli na temat sytuacji zmiany, która ma miejsce w odniesieniu do ich zadań i ról, miejsca pracy, relacji, wyzwań oraz trudności.

Keywords:
distance learning, the
role of the teacher
in distance learning,
distance learning edu-
cational challenges,
teachers' experience
during distance
learning

Summary: This research article describes the experiences of teachers who had new professional challenges in the COVID-19 pandemic. Being in a hitherto unknown reality created an area for describing new contexts of a teacher's work. The article presents the results of qualitative research. The aim was to describe and compare teachers' narratives about the situation of change in the area of their tasks and roles, workplace, relationships, challenges and difficulties.

Wprowadzenie

Sytuacja pandemii wymagała dostosowania się do nowych warunków funkcjonowania. Szczególne wyzwanie stanęło przed wszystkimi uczestnikami procesu edukacyjnego: nauczycielami, specjalistami, uczniami i ich rodzicami. Wypracowanie nowych sposobów pracy było niełatwym sprawdzianem. Dotychczas jedynie zachęcano nauczycieli do korzystania w pracy z nowych technologii, lecz pod wpływem pandemii taka praca stała się koniecznością. Jednak nie sam proces edukacji uległ zmianie, lecz jego przebieg. Tradycyjny system edukacji zamieniono na kształcenie na odległość, a nauczyciele musieli się zmierzyć z obliczem nowej szkoły – osadzonej w przestrzeni *online*. Sale lekcyjne przeniosły się do prywatnej przestrzeni, a pokój nauczycielski zorganizowano w formie wirtualnej. Stało się to z dnia na dzień – bez wcześniejszego planowania, bez dyskusji i akceptacji przez większość. Ta zmiana została wymuszona zaistniałą sytuacją epidemiczną i stworzyła nowe konteksty pracy nauczycieli.

Zadania i role nauczyciela w systemie edukacji

Zawód nauczyciela, często kojarzony wyłącznie z przekazywaniem wiedzy, obciąża osoby go wykonujące do spełniania ważnych postulatów. Maria Balsamska uznaje, że pracę nauczyciela można interpretować jako swego rodzaju służbę – uczniowi, rodzicowi oraz całemu społeczeństwu. Badaczka zauważa także, że choć ten zawód niekoniecznie wiąże się z satysfakcją finansową lub w ogóle z pewnością zatrudnienia w zawodzie, a napotykanne trudności wychowawcze z każdym rokiem szkolnym są poważniejsze, to praca ta jest traktowana

jako pasja i wybierana świadomie. Nauczyciel jest źródłem wartości, wiedzy, doświadczeń. „Nauczycielem się JEST... a nie tylko BYWA” (Balsamska, 2005, s. 1). Nauczyciel XXI wieku to osoba nie tylko przekazująca uczniom wiedzę, lecz także ucząca, jak się uczyć i jak żyć we współczesnym świecie, a także tego, jakimi wartościami się kierować w życiu, gdyż zmienność jest paradoksalnie najbardziej stałym elementem otoczenia (Leśniewska, 2016, s. 39). Nauczyciel kształtuje wychowanka, pomaga mu zdobyć wiedzę oraz nabyć kompetencje decydujące o jego dalszym życiu zawodowym, rówieśniczym, osobistym i rodzinnym.

Najważniejszym dokumentem regulującym warunki i zasady pracy nauczyciela jest Karta Nauczyciela. Ten dokument określa obowiązki nauczyciela, do których należą:

- rzetelne realizowanie zadań dydaktycznych, wychowawczych i opiekuńczych przypisanych do zajmowanego stanowiska, ze szczególnym uwzględnieniem obowiązku zapewnienia uczniom bezpieczeństwa podczas zajęć zorganizowanych przez szkołę;
- wspieranie każdego ucznia w jego rozwoju;
- dążenie do pełni własnego rozwoju osobistego;
- doskonalenie się na gruncie zawodowym, zgodnie z potrzebami szkoły;
- kształcenie i wychowywanie młodzieży w umiłowaniu Ojczyzny oraz poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka (Dz.U. 1982, nr 3, poz. 19).

Wyszczególnione zasady są filarami obowiązków nauczyciela i zarazem ukazują ich przekrój – od sumiennego wykonywania powierzonych zadań, przez własny rozwój, aż po propagowanie patriotyzmu. W literaturze przedmiotu funkcjonują opracowania klasyfikujące role i zadania nauczyciela. Wskazują one na wielopłaszczyznowy aspekt wykonywanych obowiązków. Charakteryzują się ujęciem opisywanego zagadnienia z perspektywy praktyki pedagogicznej i stanowią pogłębioną wizję regulacji prawnych. Role i zadania nauczyciela upatrują one między innymi w procesie prowadzenia ucznia przez ścieżkę edukacyjną z poszanowaniem jego indywidualności. W tym wymiarze rolą nauczyciela jest dostrzeżenie potrzeb, uzdolnień i zainteresowań uczniów oraz uwzględnianie ich w toku realizacji podstawy programowej. Nauczyciel musi znać zagadnienia psychopedagogiczne pozwalające dostrzegać w zachowaniu ucznia sygnały niepokojące. Ponadto nieustanne przeobrażenia w systemie prawnym oraz w życiu społecznym zobowiązują nauczyciela do wdrażania

innowacyjnych rozwiązań. Jest to możliwe dzięki zaangażowaniu nauczyciela we własny rozwój zawodowy. Nauczyciel często jest określany mianem człowieka renesansu, ponieważ permanentnie poszukuje nowej wiedzy: kształci się i kończy kolejne kierunki studiów (Superczyńska, 2005; Wiśniewska, 2014).

Analiza zadań i ról nauczyciela opisywanych na gruncie teorii pedagogiki może być punktem wyjścia oraz zachętą do zweryfikowania współczesnych zadań i obowiązków nauczyciela, stawiającego czoła okresowi przemian społeczno-kulturowych, cywilizacyjnych oraz edukacyjnych. Jedną z zauważalnych zmian jest cyfryzacja szkoły, która uwidacznia się między innymi w odejściu od prowadzenia dzienników papierowych na rzecz dzienników elektronicznych. Innym wymiarem pracy współczesnego nauczyciela jest konieczność podążania za zmianami dokonującymi się w życiu społecznym, a dotyczącymi dzieci i młodzieży. Współczesny świat wymaga innego podejścia do nauczania i wychowania niż 20 lat temu. Dynamiczny rozwój technologii, zachodzące zmiany wartości moralnych i etycznych oraz coraz szybsze tempo życia powodują, że nauczyciel nie może się ograniczyć do przekazywania informacji. We współczesnym procesie edukacji jego rola jest znacznie większa: powinien rozwijać umiejętności uczniów, które umożliwią im samodzielne zdobywanie wiedzy, dbać o kreatywność i twórcze myślenie wychowanków, być liderem zespołu oraz wspierać indywidualne ścieżki edukacyjne swoich podopiecznych (Janus, 2012, s. 25).

Obszary pracy nauczyciela

Obszary pracy nauczyciela są definiowane przez role i zadania, które musi wypełniać w pracy zawodowej. Wśród najważniejszych zadań wyróżnia się kształcenie oraz wychowanie. Współczesna szkoła powinna dążyć do zapoznawania młodego człowieka z wiedzą oraz sposobami jej zdobywania, selekcjonowania i tezauryzacji (Kucha, 2013, s. 17). Aby zrealizować te cele, nauczyciel korzysta z dostępnych metod nauczania, które można określić jako programowe i zaplanowane sposoby postępowania w pracy z uczniami, umożliwiające przyswojenie wiedzy oraz opanowanie umiejętności wykorzystania jej w praktyce. Ponadto służą one rozwojowi zdolności i zainteresowań poznawczych. Najmniej skuteczną metodą sprzyjającą zapamiętywaniu informacji jest wykład. Daje on jedynie 5-procentową skuteczność zapamiętania informacji. Lepsze rezultaty przynoszą: czytanie (10%), metody audiowizualne (20%), demonstracje (30%), dyskusje w grupach (50%), doświadczenia i ćwiczenia (75%).

Najefektywniejsze, szacowane na 90% skuteczności, jest natychmiastowe wykorzystanie wiedzy lub nauczanie innych (90%) (Czerwonka i Waszkuć, 2020). Dążenie do uzyskania jak najlepszych wyników poprzez aktywizowanie uczniów oraz wykorzystywanie ich indywidualnych kompetencji wpisuje się także w badania psychologów eksperymentalnych kwestionujących zasadność wdrażania klasycznych podstaw dydaktyki herbartowskiej (Mazur, 2015, s. 87). Aktywizowanie uczniów pozwala im na wykazanie się inicjatywą oraz branie odpowiedzialności za pracę własną i całego zespołu, uczy argumentowania, współpracy, obowiązkowości. Zaangażowanie ucznia w pracę powinno się odbywać jak najczęściej (Lasota i Pisarzowska, 2016, s. 82).

Nauczyciel musi mieć kompetencje wpisujące się w obszary jego pracy, czyli kompetencje: merytoryczne (jako ekspert i doradca przedmiotowy w zakresie nauczanego przedmiotu), dydaktyczno-metodyczne (jako ekspert i doradca dydaktyczny w zakresie dostosowania metod i technik nauczania oraz uczenia się) oraz wychowawcze (jako doradca wychowawczy i życiowy w zakresie oddziaływania na uczniów, komunikacji i nawiązywania relacji czy rozwiązywania problemów rozwojowych wychowanków) (Strykowski, 2005, s. 17). Wzajemne przenikanie się tych kompetencji podkreśla znaczenie wykonywanej pracy oraz odpowiedzialność. Ujmowanie zawodu nauczyciela wyłącznie z perspektywy edukatora i osoby przekazującej wiedzę jest niekompletne, ogranicza się do wycinkowego definiowania pracy nauczyciela. Osobę nauczyciela powinno się interpretować jako ostoję i fundament szkoły.

Pedagodzy zauważają, że wraz ze zmianami XXI wieku wyraźnie uwidacznia się kryzys tożsamości człowieka. Podstawy tego kryzysu tkwią w mentalności współczesnego człowieka, u którego dominuje postawa „konsumenta-kredytobiorcy” o niezaspokojonej chęci zwiększania ilości posiadanych dóbr, nastawionego na nieustanne podnoszenie jakości swojego życia. To skutkuje tym, że młody człowiek bardziej identyfikuje się z zapożyczonymi „tożsamościami”, nie ma własnego wewnętrznego systemu przekonań, wartości i postaw. Przed nauczycielami staje ogromne wyzwanie, jakim jest zwrócenie się ku funkcjonalnemu modelowi edukacji, w którym znaczącą rolę odgrywają zarówno racjonalne myślenie, jak i przeżycie, kreatywność, komunikacja, odpowiedzialność i autonomia (Kuleczka i Skierska-Pięta, 2011, s. 100). Porzucenie przez nauczycieli tradycyjnych form edukacji następuje stopniowo, jednak zbyt wolno. Przyczyną tego stanu rzeczy może być brak odpowiednich metod, narzędzi i pomocy, które w skuteczny i owocny sposób wprowadzą postępową formę kształcenia, opierającą się na indywidualizacji, wolności, samorealizacji

oraz samostanowieniu zarówno nauczycieli, jak i uczniów (Śliwerska i Śliwerski, 2008, s. 23).

Nauczyciel w obliczu zmiany przestrzeni szkoły

Przeobrażenia społeczne, znajdujące odzwierciedlenie również w życiu szkoły, w odniesieniu do pracy nauczyciela można opisać następującymi słowami: „Żyjąc w świecie nieustannych przemian, zaniku jasnej hierarchii wartości i upadku wszelkich wzorców osobowych, bardzo trudno być nauczycielem” (Balsamska, 2005, s. 1). Zmiany, o których tu mowa, są widoczne i dokonują się w określonym czasie. Natomiast odmiennie rzecz się ma w sytuacji epidemicznej. Początkowo docierające zewsząd informacje o istnieniu i rozprzestrzenianiu się wirusa nie zwiastowały tak gwałtownego obrotu wydarzeń. Chaos wywołany następstwem wprowadzanych nagle decyzji i obostrzeń wiązał się z koniecznością poszukiwania i wdrażania natychmiastowych rozwiązań również w przestrzeni edukacji. Realia pandemii wymusiły zmianę funkcjonowania szkoły. Zmiana kształcenia bezpośredniego na e-learning wyznaczyła nowy kierunek edukacji (Pyżalski, 2020, s. 2) – tym bardziej że dotychczasowe rozwiązania kształcenia na odległość stanowiły tylko element nauczania, wybierany dobrowolnie i wykorzystywany przez nauczycieli w znikomym stopniu. Dezorientacja, brak dookreślonych wytycznych, niedogodności techniczne związane ze sprzętem lub łączem internetowym, skrajne stany emocjonalne – to wszystko ma wpływ na jakość nauczania i uczenia się podczas pandemii.

Próba systematyzacji sposobów postępowania były rozporządzenia i zalecenia wydawane przez Ministerstwo Edukacji i Nauki. Wskazówki dotyczące pracy zdalnej dawały możliwość korzystania z materiałów edukacyjnych zamieszczonych na platformach i stronach internetowych oraz odsyłały do oficjalnych stron placówek i instytucji związanych z edukacją. Ministerstwo udostępniło również specjalną stronę z treściami zgodnymi z aktualną podstawą programową. Publikowane propozycje i instrukcje każdorazowo uwzględniały konieczność przygotowywania uczniów do czekających ich egzaminów – ósmoklasisty i maturalnego (Dz.U. 2020, poz. 410; Dz.U. 2020, poz. 493).

Wytyczne obowiązujące nauczyciela w okresie zmiany organizacji pracy na rzecz systemu kształcenia na odległość wydawały się klarowne i uwzględniające każdy jej aspekt – od realizacji treści, przez współpracę z rodzicami, aż po monitorowanie zdrowia psychicznego uczniów. Tomasz Bilicki (2020, s. 16) zauważa, że nauczyciel, choć nie jest terapeutą czy tym bardziej interwentem

kryzysowym, przez cały czas pracy w szkole wypełnia te role, realizując cele wychowawcze i profilaktyczne. Sytuacja pandemii okazała się dla uczniów bardzo trudna. Nauczyciel najczęściej był jedynym specjalistą, z którym taki uczeń miał kontakt i od którego mógł uzyskać pomoc. Obciążenie psychiczne związane z pandemią COVID-19 dotknęło każdego uczestnika procesu edukacyjnego: ucznia, rodzica, nauczyciela. Jednakże to nauczyciel ponosił największą odpowiedzialność za oddziaływania dydaktyczne i wychowawcze, co stanowi sprawdzian jego kompetencji.

W prezentowanym artykule starano się spojrzeć na opisywane zagadnienie oczami nauczycieli. Chciano dopuścić do głosu najbardziej zainteresowanych, wsłuchać się w ich doświadczenia w sytuacji zmiany. Tekst powstawał w czasie pierwszego zamknięcia szkół, gdy brakowało jednolitych, merytorycznie opracowanych, a przede wszystkim sprawdzonych rozwiązań stosowania edukacji zdalnej. Był to czas charakteryzujący się niepewnością, brakiem informacji, poczuciem zagrożenia, obawą przed tym, co się może stać. Obecnie dostępne są już wyniki badań dotyczące funkcjonowania szkoły w czasie kształcenia na odległość, opisujące skutki zmiany trybu nauczania w wymiarze społecznym, psychicznym i edukacyjnym (Jaskulska i Jankowiak, 2020a, 2020b; Praszek, Bigaj, Dębski, Pyżalski i Stunża, 2021; Pyżalski, 2020, 2021). Aktualnie w szkołach wdrażane są działania zwalczające negatywne następstwa kształcenia na odległość wskazywane w licznych raportach i badaniach instytucji działających w obszarze kształcenia i edukacji (FDDS, 2020; Grabowski, 2021).

Metoda

Prezentowane badanie jest osadzone w strategii badań jakościowych, mieszczącej się w paradygmacie interpretatywnym i którą kierują wyjaśnienia idyograficzne. W badaniu wykorzystano schemat zbiorowego studium przypadku (Cohen, Manion i Morrison, 2005, s. 183), umożliwiający opisanie i porównanie jednostkowych teorii zjawiska ogólnego (Konarzewski, 2000, s. 78). Celem badania było poznanie i porównanie narracji nauczycieli na temat sytuacji zmiany, która ma miejsce w odniesieniu do ich zadań i roli, miejsca pracy, relacji, wyzwań oraz trudności. Aby zrealizować wskazany cel, sformułowano pytania badawcze i pytania wywiadu, które zaprezentowano w tabeli 1.

Tabela 1

Pytania badawcze i pytania zadawane w wywiadzie

Pytania badawcze	Pytania wywiadu
Jak badani nauczyciele opisują swoją pracę w czasie kształcenia na odległość?	Czym dla Pana/Pani jest kształcenie na odległość? Jak się Pan/Pani czuje w pracy <i>online</i> z uczniami? „Szkoła <i>online</i> ” – co mógłby/mogłaby Pan/Pani o niej powiedzieć? Porównując szkołę tradycyjną ze „szkołą <i>online</i> ”, jakie widzi Pan/Pani podobieństwa, a jakie różnice?
Jakie role i zadania deklarują pełnić badani nauczyciele w procesie kształcenia na odległość?	Jak prowadzi Pan/Pani swoje lekcje, jaką mają one formułę? Jaka jest Pana/Pani rola w kształceniu na odległość? Jakie są różnice, a jakie podobieństwa w pracy <i>online</i> i pracy bezpośredniej z uczniem? Jakie są zadania nauczyciela w „szkole <i>online</i> ”? Jakie nowe obowiązki musi Pan/Pani realizować w czasie edukacji zdalnej?
Z jakiego rodzaju trudnościami i wyzwaniem spotykają się badani nauczyciele w czasie pracy zdalnej?	Jakie są dla Pana/Pani wyzwania w procesie kształcenia na odległość? Jakie trudności/bariery napotyka Pan/Pani, pracując <i>online</i> ?
Jak kształtują się relacje badanych nauczycieli z uczniami, rodzicami i współpracownikami?	W jaki sposób komunikuje się Pan/Pani z uczniami/rodzicami/nauczycielami? Jak ocenia Pan/Pani swoje relacje z uczniami? Czym charakteryzują się Pana/Pani relacje z rodzicami? Jak ocenia Pana/Pani swoje relacje z innymi nauczycielami? Czy czegoś Panu/Pani w tych relacjach brakuje? Jeżeli tak, to czego?
Jakie są przestrzenie i metody pracy badanych nauczycieli w procesie kształcenia na odległość?	Jak przygotowuje się Pan/Pani do lekcji? Ile te przygotowania Panu/Pani zajmują? Jakie są elementy Pana/Pani lekcji w trybie <i>online</i> ? Jak organizuje Pan/Pani sprawdziany/klasówki? W jaki sposób i za co oceniania Pan/Pani uczniów?

Źródło: opracowanie własne.

W badaniu zastosowano metodę wywiadu indywidualnego, częściowo kierowanego (Rubacha, 2012, s. 134). Próba badawcza została dobrana w sposób nielosowy celowy, według poniższych kryteriów:

- nauczyciele aktywni zawodowo;
- pracujący w podmiejskiej szkole podstawowej;
- prowadzący zajęcia w ramach kształcenia na odległość.

W celu zachowania standardów etycznych właściwych badaniom naukowym każda osoba badana otrzymała pisemną informację o badaniu, w której powiadomiono o tematyce badania, anonimowości, dobrowolności oraz celu wykorzystania zebranych danych. Ponadto każda z osób badanych po zapoznaniu się z informacją o badaniu podpisała formularz świadomej zgody. W procesie

analizy wykorzystano metodę porównywania indywidualnych przypadków (Gibbs, 2011, s. 146–150).

Analiza

Poniżej zaprezentowano przekrojową analizę pięciu przypadków z podziałem na kody równorzędne (Gibbs, 2011, s. 147). W badaniu wzięły udział cztery kobiety (nauczycielka edukacji przedszkolnej, nauczycielka matematyki, nauczycielka WOS-u i historii, nauczycielka języka polskiego) oraz jeden mężczyzna (nauczyciel wychowania fizycznego). Badani byli w wieku od 28 do 50 lat, mieli różny staż pracy w szkolnictwie.

Tabela 2.1

Porównanie indywidualnych przypadków. Szkoła w przestrzeni online oraz rola i zadania nauczyciela w kształceniu na odległość

	Biografia	Szkoła w przestrzeni <i>online</i>	Rola i zadania nauczyciela w kształceniu na odległość
Kinga	Nauczycielka edukacji wczesnoszkolnej pracująca w zawodzie 19 lat. W obecnej szkole pracuje od roku i jest wychowawczynią klasy III, w której uczy się 22 uczniów. Ma wielokierunkowe wykształcenie (pedagogika wczesnoszkolna, oligofrenopedagogika).	Brak własnej przestrzeni: „W szkole <i>online</i> nie mam swojego miejsca”. Lekcje asynchroniczne: „Nie prowadzę lekcji za pomocą spotkań na żywo. Wysyłam swoim uczniom materiały przez e-dziennik i kontaktuję się z ich rodzicami telefonicznie”.	Niezmiennosc roli: „Moja rola jest taka sama, jak w szkole tradycyjnej: nauczam, wspieram, motywuję, rozmawiam (telefonicznie z uczniami), oceniam kształtująco”. Wielość zadań: „Wysyłam treści lekcji, jakbym mówiła do uczniów, podobnie staram się wszystko wyjaśniać. Trudniejsze zagadnienia – nagrywam krótkie filmiki i wrzucam na YouTube (kanał prywatny – osoby z linkiem mogą odtworzyć). Nie mam możliwości wspomóc ucznia na bieżąco, gdy tylko pojawi się trudność. Podobnie nie mogę zareagować na sukces”.
Monika	Nauczycielka matematyki pracująca w zawodzie drugi rok. W obecnej szkole pracuje od września 2019 roku. Naucza w klasie IV i VI. Obecnie jest w trakcie studiów podyplomowych z zakresu informatyki.	Szanse i nowe możliwości: „szkoła <i>online</i> daje uczniom, nauczycielom i rodzicom dużo nowych możliwości. Kontakt między tymi trzema grupami jest łatwiejszy i szybszy”. Czas pracy: „Porównując szkołę tradycyjną ze szkołą <i>online</i> , znaczącą różnicą jest czas spędzany przed komputerem”. Nowe formy sprawdzania wiedzy: „Różni się też forma sprawdzania wiedzy uczniów”.	Ograniczenia i wyzwania: „Największą różnicą w kształceniu na odległość jest brak możliwości pokazania wielu rzeczy, dotknięcia różnych pomocy dydaktycznych, «poprowadzenia ucznia za rękę»”. Przekazywanie wiedzy, przykładowe zachowanie (podczas spotkań <i>online</i> czy pisania maili), kontrolowanie pracy uczniów, motywowanie do pracy, ocenianie, reagowanie na różne problemy, kontakt z uczniami i rodzicami.

Barbara	<p>Nauczycielka historii i WOS-u pracująca w zawodzie 20 lat. Wychowawczyni klasy VIII. Zaangażowana w życie szkoły, jest opiekunką koła zainteresowań.</p>	<p>Zmiana: „Szkoła <i>online</i> to nowość, reakcja na niespotykaną dotychczas sytuację. Jest inna, dziwna. Są nowe wymagania. Przede wszystkim nie ma osobistego kontaktu z uczniami. Nie wszystkie dzieci włączają kamerki”. Utrata kontroli: „Nie wiem, co uczeń robi w trakcie lekcji. Nie mogę pomóc słabszym, którzy się gubią. Wpisujemy wszystkim obecność na lekcjach, co jest fikcją”. Cel pracy nauczyciela nie zmienia się.</p>	<p>Rola nauczyciela nie uległa zmianie. Nowe obowiązki: „Teraz każdy nauczyciel musi być również informatykiem. I mieć ogromny zakres cierpliwości i empatii w stosunku do uczniów, rodziców, nauczycieli. Nowym obowiązkiem jest to, że muszą pomagać dzieciom w sprawach technicznych: logowanie, korzystanie, wysyłanie”. Kluczowe zadania to nauczanie i wychowanie.</p>
Hanna	<p>Nauczycielka języka polskiego z 9-letnim stażem. Obecnie realizuje również studia z zakresu psychologii. Jest wychowawczynią klasy VII.</p>	<p>Szkoła w przestrzeni <i>online</i> to zastępcza i konieczna forma pracy z uczniem. Podobieństwa i różnice: „Szukając podobieństw i różnic szkoły <i>online</i> i tradycyjnej, mogę wskazać, że podobieństwo dotyczy przekazywania wiedzy, a różnice to np., że w szkole <i>online</i> mam ograniczony kontakt z uczniem, wymagam więcej pracy samodzielnej od ucznia, i nie przestrzegam zasad BHP pracy nauczyciela”.</p>	<p>„Moja rola skupia się na spotkaniu <i>online</i> i prowadzeniu lekcji <i>online</i> oraz zadań wysyłanych za pośrednictwem e-dziennika”. Zmiana obowiązków: „doszła mi zawrotna ilość korespondencji z uczniami i rodzicami, więcej pracy przy komputerze, więcej sprawdzania, gdyż trzeba kontrolować, czy uczniowie dobrze wykonują zadania. Mam o wiele mniej zadań związanych ze sferą wychowawczą”. Rola nauczyciela w kształceniu na odległość to rola przewodnika po treściach edukacyjnych.</p>
Marcin	<p>Nauczyciel wychowania fizycznego z 12-letnim stażem. Obecnie wychowawca klasy VII. Jest to jego pierwsze wychowawstwo.</p>	<p>Nowe wyzwania, szanse i zagrożenia: „W szkole <i>online</i> najbardziej widoczna jest dla mnie różnica w kontakcie na linii nauczyciel–uczeń, różnice w kwestii organizacji. Uważam, że na poziomie młodszych klas w nauczaniu zdalnym konieczna jest większa aktywność rodzica niż w tradycyjnej formie”.</p>	<p>Kluczowe zadania: „Spotykam się z dziećmi <i>online</i>, aby omówić, wytłumaczyć zadania przesłane na maila i porozmawiać. Przygotowanie dzieci do nowej sytuacji, realizowanie zadań związanych z piastowanym stanowiskiem to kluczowe czynności, które teraz wykonuję również jako wychowawca. Dodatkowo realizuję szereg zadań związanych z komunikacją przez Internet”.</p>

Źródło: badania własne.

W czasie epidemii nauczyciele z dnia na dzień musieli zmienić przestrzeń wykonywania swojej pracy – z tej mieszczącej się w budynku szkoły, gdzie znajdują się sale lekcyjne, pokój nauczycielski, korytarze itd., na przestrzeń Internetu, w której lekcje są prowadzone w wirtualnych pokojach przy użyciu różnych aplikacji. Odczucia i doświadczenia nauczycieli, którzy znaleźli się w tej sytuacji, są różnorodne. Niektórzy uznali, że nie mają swojego miejsca, a inni dobrze się czuli w nowych warunkach oraz nie mieli problemu z technologią. Niekiedy wymuszone sytuacją kształcenie na odległość dotyczyło jedynie wysyłania materiałów do rodziców uczniów oraz pozostawania z nimi w kontakcie telefonicznym. Większość badanych nauczycieli realizujących ten typ nauczania prowadziła z uczniami zajęcia *online* w czasie rzeczywistym. W wypowiedziach badanych najczęściej akcentowanym aspektem był brak bezpośredniego kontaktu z uczniami. Stanowiło to szczególne wyzwanie, ponieważ przekładało się na sposób i jakość pracy oraz na ustalenie nowych zasad. Nie wszyscy uczniowie korzystali z kamer, co uniemożliwiało kontrolę ich pracy na lekcji. Utrudniony był także proces pomocy uczniom słabszym, nienadążającym za tokiem lekcji, którzy wymagali większej uwagi nauczyciela. Badanych cieszyło to, że wielu podopiecznych wykazywało zaangażowanie. Jednak znaczna grupa uczniów charakteryzowała się lekceważącym stosunkiem, co demotywoowało respondentów. Nauczyciele opisujący „szkołę *online*” dostrzegli **nowe możliwości**, jakie są z nią związane, między innymi łatwiejszy i szybszy kontakt. Osiągnięcie pozytywnych efektów wymagało poświęcenia od wszystkich osób biorących aktywny udział w kształceniu na odległość. Dla większości badanych **szkoła online była nowością i koniecznością**. Stanowiła formę zastępczą, wprowadzoną powodu COVID-19. Kształcenie na odległość było sporym wyzwaniem zarówno dla nauczycieli, jak i uczniów. Kluczowe różnice między szkołą *online* a tradycyjną dotyczyły **zmiany sposobu kontaktowania się z uczniami i formy pracy**, a także **weryfikowania wiedzy uczniów i ich obecności na zajęciach**. Kształcenie na odległość wymagało od starszych uczniów większego zaangażowania w pracę własną, a w klasach młodszych częściej pomocy ze strony rodziców. Istotną różnicą zauważaną przez nauczycieli było zwiększenie czasu pracy przed komputerem, a nawet nieprzestrzeganie zasad pracy BHP.

Zmiana przestrzeni realizowania obowiązków zawodowych nauczyciela przyniosła za sobą nowe konteksty wypełnianych przez niego ról i zadań. Do prowadzenia lekcji *online* nauczyciele wykorzystywali w głównej mierze ogólnodostępne portale i serwisy internetowe. Zamiarem stało się **jasne i precyzyjne**

przekazanie wiedzy uczniom, tak aby treści były przystępne dla każdego, a zadawane zadania możliwe do samodzielnego wykonania. Ponadto treści nauczania były wysyłane przez nauczycieli również przez dziennik elektroniczny. W kształceniu na odległość rola nauczyciela zależała od nauczanego przedmiotu – niektórzy badani sądzili, że jest ona taka sama jak w szkole tradycyjnej, czyli polegała na nauczaniu i wychowywaniu; inni zaś wskazywali, że (zwłaszcza w nauczaniu przedmiotów ścisłych oraz wychowania fizycznego) jest ważna ze względu na indywidualne możliwości i predyspozycje każdego dziecka. Ciekawe są słowa porównujące rolę nauczyciela w procesie kształcenia na odległość do **roli przewodnika po treściach edukacyjnych**. W wypowiedziach badanych różnice dotyczące kształcenia na odległość uwidoczniły się również w sposobie przekazywania wiedzy. Brak bezpośredniego kontaktu uniemożliwiał nauczycielowi przekazanie informacji zwrotnej na temat wykonywanej pracy wprost i w stosownym momencie. Ponadto w edukacji zdalnej ograniczona stała się możliwość prezentowania uczniom stosowanych na lekcjach pomocy dydaktycznych. Kolejna różnica dotyczyła **redukcji zadań nauczyciela wiążących się ze sferą wychowawczą**. Wśród zadań nauczyciela kluczowych w pracy zdalnej znalazły się: przekazywanie wiedzy, kontrolowanie pracy ucznia, motywowanie, ocenianie, reagowanie na pojawiające się problemy, utrzymywanie kontaktu z uczniami i rodzicami. Taka praca została oceniona jako trudniejsza, a zarazem mniej satysfakcjonująca. Ważnym aspektem pracy nauczyciela było także przygotowanie uczniów do nauki w nowych warunkach. Prowadzący lekcje *online* zobowiązani byli do pomocy uczniom w sprawach technicznych, na przykład logowaniu, co zabierało dużo czasu i wymagało cierpliwości oraz empatii. Nowość i wyzwanie stanowiła dla nauczycieli liczba wymienianej korespondencji oraz bieżące sprawdzanie nadesłanych prac. Badani wskazali, że rodzice i uczniowie nie przestrzegali ustalonych terminów oraz telefonowali w późnych godzinach wieczornych, a nawet w weekendy.

Tabela 2.2

Porównanie indywidualnych przypadków. Lekcje online, relacje oraz wyzwania i trudności w kształceniu na odległość

	Lekcje online	Relacje	Wyzwania i trudności
Kinga	Przygotowanie do lekcji zajmuje 2–3 godziny. „Mam przed sobą wszystkie materiały potrzebne do lekcji. Sprawdzam, czy będzie wprowadzane nowe zagadnienie, jeżeli tak – nagrywam filmik, jeżeli nie – opisuję kolejne kroki, które uczniowie mają wykonywać w trakcie lekcji, tłumacząc zagadnienia”. Brak sprawdzianów i ocenianie kształtujące różnorodnych zadań.	Kontakt zapośredniczony przez telefon, Messenger, e-mail: „Z uczniami rozmawiam telefonicznie, czasem rozmawiam również pisemnie (na Messengerze), a uczniowie wysyłają do mnie swoje zdjęcia. Ze wszystkimi rodzicami mam kontakt”. Wsparcie w grupie zawodowej: „Z koleżankami z pracy jestem w stałym kontakcie, wspieramy się wzajemnie”.	Brak trudności.
Monika	Przygotowanie do lekcji zajmuje godzinę. Struktura lekcji: „Na początku omawiamy zadanie domowe, potem uczniowie rozwiązują zadania. Sprawdziany odbywają się albo za pomocą formularzy Google, albo zadania wysyłane są poprzez e-dziennik, a uczniowie odsyłają zdjęcia wykonanych potwierdzające ich wykonanie”. Ocena sprawdzianów, zadań domowych i aktywności.	Systematyczny kontakt zapośredniczony: „Z uczniami, rodzicami i innymi nauczycielami kontaktuję się mailowo, telefonicznie, podczas lekcji <i>online</i> . Mam częsty kontakt z uczniami. Co do relacji z rodzicami zarówno ja szybko reaguję na prośby i potrzeby rodziców i oni także odpowiadają na moje maile”. Kontakt telefoniczny z innymi pracownikami szkoły. Brak spotkań „twarzą w twarz”.	Pomoc uczniowi słabszemu jako wyzwanie w pracy <i>online</i> . Problemy techniczne. Przykładowe trudności: „problemy techniczne, brak Internetu u uczniów, brak kontaktu z rodzicem”.
Barbara	Struktura lekcji <i>online</i> zbliżona do lekcji tradycyjnej. Dodatkowe zadania: „tzn. prowadzę lekcję <i>online</i> i wysyłam ją dla dzieci, które z jakiegoś powodu w niej nie uczestniczą. Dłużej trwa przygotowanie się do lekcji. Muszę przemyśleć, jak przekazać treści <i>online</i> lub zdalnie. To, co różni te dwie lekcje, to fakt, że na lekcji <i>online</i> nie odpytuję uczniów na ocenę. Organizuję natomiast kartkówki, oczywiście <i>online</i> ”. Brak ocen niedostatecznych, docenianie wysiłku ucznia: „Oceniam za pracę na lekcji – to obecnie bardzo istotny element oceniania”.	Relacje z uczniem, rodzicem i nauczycielami zapośredniczone przez telefon, pocztę elektroniczną, e-dziennik. „Relacje z uczniami są takie same, a jednocześnie inne. Wciąż wspólnie rozwiązujemy problemy. Dzieci zwracają się do mnie z różnymi sprawami. Lubię ten moment, gdy zaloguję się na Meet i słyszę «O, pani jest». Co do relacji z rodzicami to generalnie jest bardzo dobrze. Rodzice kontaktują się ze mną we wszelkich sprawach dotyczących ich dzieci. Wspólnie staramy się rozwiązać problemy. Z nauczycielami pomagamy sobie wzajemnie. Wspólnie uczymy się korzystania z zasobów platform itd. Służymy sobie radą, wspieramy się”.	Presja bycia dobrym nauczycielem: „Wyzwaniem jest każda lekcja. Nie widzę uczniów, nie wiem, czy faktycznie pracują. Bardzo dużo czasu spędzam przed komputerem. Jest to ogromne obciążenie również fizyczne. Obecnie mój dzień pracy praktycznie się nie kończy”. Wyzwaniem jest egzekwowanie wykonywania zadań domowych przez uczniów.

Hanna	Przygotowanie do lekcji zajmuje ok. 3–4 godzin. Schemat lekcji <i>online</i> podobny do lekcji tradycyjnej. Obecność wpisywana wszystkim uczniom: „Jedynie, czego nie robię podczas lekcji <i>online</i> , to sprawdzanie obecności, ją wpisuję od razu wszystkim uczniom, bez względu czy są na lekcji <i>online</i> , czy nie”. Zadania w formie <i>online</i> , ocenianie kształtujące.	Kontakt zapośredniczony z uczniami, rodzicami i innymi nauczycielami przez e-dziennik, telefon, e-mail i platformę do spotkań <i>online</i> . Dobre relacje z innymi: „Co do jakości relacji z uczniami to różnie, te które były dobre, takie pozostają. Z rodzicami relacje są bez zastrzeżeń, a z koleżankami i kolegami z pracy są bardzo dobre. Chociaż jak tam myślę o tych relacjach, to brakuję mi w nich bezpośredniego kontaktu z drugim człowiekiem”.	Wyzwanie związane ze zmianą sposobu pracy: „Dostosowanie się do nowej sytuacji i wielogodzinna praca przed komputerem”. Brak sprawstwa w obszarze wpływu na uczniów, ich motywację i kondycję psychiczną.
Marcin	Lekcje ukierunkowane na konkretny cel. Brak sprawdzianów i klasówek. Przebieg lekcji: „Uczniowie dostają w poniedziałek zadania do wykonania o różnej skali trudności, na koniec tygodnia spotykam się z nimi na rozmowę <i>online</i> , podczas których omawiam z uczniami wykonanie tych zadań”.	Komunikacja zapośredniczona przez e-dziennik, komunikatory internetowe i telefon. „Z uczniami i rodzicami relacje są bez zmian, z wyłączeniem bezpośredniego kontaktu. Z innymi nauczycielami mam ograniczone relacje, głównie ze względu na brak bezpośredniego kontaktu”.	„Szkoła <i>online</i> niesie za sobą wiele wyzwań, głównym z nich jest brak bezpośredniego kontaktu z uczniem i ograniczona komunikacja”. Problemy techniczne.

Źródło: badania własne.

Ważnym aspektem pozwalającym opisać pracę nauczycieli w kształceniu na odległość jest struktura lekcji *online* i sposoby oceniania pracy uczniów. W opinii nauczycieli czas poświęcany na opracowywanie lekcji się wydłużył i zajmował nawet kilka godzin dziennie. Przyczyną było również to, że nauczyciele powielali treści przekazywane na lekcjach *online* i w formie pisemnej wysyłali uczniom notatki oraz opis prezentowanych zagadnień. **Struktura przebiegu lekcji online była zbieżna z tradycyjną.** Nauczyciele wprowadzali uczniów w temat, wyjaśniali prezentowane zagadnienia, a uczniowie rozwiązywali zadane zadania. Nauczyciele **zrezygnowali z odpytywania uczniów na ocenę** oraz sprawdzania obecności. Jednak nadal weryfikowali wiedzę uczniów: zlecali im wykonanie zadań, kart pracy, a także organizowali sprawdziany i kartkówki *online* oraz brali pod uwagę aktywność uczniów na lekcjach. Badani podkreślali, że w procesie oceniania wykorzystywali **ocenianie kształtujące**.

Nauczyciel nie tylko naucza, lecz także wychowuje. W procesie wychowania kluczowy jest obszar obejmujący pozytywne relacje uczeń–nauczyciel–rodzic. Podczas kształcenia na odległość nauczyciele nie mieli możliwości bezpośredniego kontaktu z uczniami, rodzicami i innymi nauczycielami. Ten kontakt miał **charakter zapośredniczony, formalny i nieformalny**. Nauczyciele

wskazywali, że podobnie jak to miało miejsce przed czasem pandemii, w kontakcie z uczniem i rodzicem stosowali dziennik elektroniczny i telefon, które stanowią formalny kanał komunikacji. W narracjach nauczycieli wybrzmiały również nowe, niestandardowe sposoby nawiązywania kontaktu, takie jak kontakt z uczniem i rodzicem przez portale społecznościowe oraz platformy umożliwiające rozmowę *online*. Badane osoby wskazywały, że jakość tych relacji była różna. Większość z nich opowiadała o relacjach z uczniem i rodzicem w sposób entuzjastyczny, podkreślała bliskość relacji, postawę współpracy i zaufania. Były też jednak narracje zdystansowane, akcentujące poprawność i stałość tych relacji. Nauczyciele wskazali też, że mogli liczyć na pomoc kolegów i koleżanek z pracy. Wszystkim osobom badanym niewątpliwie brakowało bezpośrednich kontaktów zarówno z uczniem, rodzicem, jak i innymi pracownikami szkoły.

Dynamiczna zmiana przestrzeni i sposobu pracy nauczycieli może stanowić wyzwanie, które wiąże się z różnego rodzaju trudnościami. W prezentowanych narracjach badani wskazywali, że trudności wynikające z kształcenia na odległość dotyczyły **braku bezpośredniego kontaktu**, co utrudniało pomoc słabszemu uczniowi, kontrolę pracy ucznia czy też wpływanie na jego działanie i egzekwowanie wykonywanych zadań, a w rezultacie rzutowało również na trudności w komunikacji, w tym na kontakty z rodzicami. Badani podkreślali, że trudności w pracy *online* wynikały również z **problemów technicznych**.

Konkluzja

Pandemia COVID-19 dynamicznie przeobraziła realia polskiej szkoły – pod jej wpływem powstały nowe konteksty nauczania i wychowania. Nauczyciele z dnia na dzień zmuszeni byli zmienić miejsce wykonywania pracy. Zmiany te dotknęły również uczniów, ze względu na dezorganizację przestrzeni ich nauki, oraz rodziców, którzy zyskali nowe zadania w obszarze edukacji swoich dzieci. Czy oprócz zmiany przestrzeni wykonywania pracy przez nauczyciela – z tradycyjnego budynku szkolnego na przestrzeń Internetu – zmieniło się coś jeszcze? W odniesieniu do zaprezentowanych analiz jednoznacznie można stwierdzić, że tak. W przedstawionych badaniach, dzięki wykorzystaniu schematu zbiorowego studium przypadku, przeprowadzono wywiady indywidualne z nauczycielami, skoncentrowane na ich doświadczeniach, opiniach i odczuciach związanych z kształceniem na odległość. Zaprezentowane fragmenty narracji nauczycieli pozwoliły opisać i porównać konteksty edukacji zdalnej, w tym szkołę *online* jako przestrzeń pracy, rolę i zadania nauczyciela w tej przestrzeni, strukturę

lekcji *online* i sposoby oceniania uczniów, relacje nauczyciela z uczniem, rodzicem i innymi współpracownikami, trudności oraz wyzwania w edukacji zdalnej.

Jak wskazują badania, szkoła w przestrzeni *online* z dnia na dzień stała się zastępczą, a zarazem konieczną formą pracy z uczniem, jedynym miejscem, które w dobie pandemii można było wykorzystać do procesów nauczania i wychowania. Nauczyciele w tej przestrzeni odnajdują się różnie, jedni deklarują, że czują się w niej dobrze, inni zaś wskazują, że „w szkole *online* nie mają swojego miejsca”. Wspólne w narracjach badanych jest to, że w tej przestrzeni brakuje spotkań twarzą w twarz, bezpośredniego kontaktu z drugim człowiekiem, bezpośredniej rozmowy. Rola nauczyciela nie uległa szczególnej zmianie – „w szkole tradycyjnej i w szkole *online* nadal oczywiście nauczamy i wychowujemy”. Pojawiło się natomiast wiele nowych zadań, takich jak: realizacja zadań związanych z komunikacją przez Internet, zawrotna ilość korespondencji z uczniami i rodzicami, więcej pracy przy komputerze, więcej sprawdzania, czy też pomaganie dzieciom w sprawach technicznych: logowanie, korzystanie ze sprzętu, wysyłanie materiałów. Do realizacji tych zadań potrzebny jest nie tylko dobrej jakości sprzęt komputerowy i łącze internetowe, lecz także liczne kompetencje, w tym kompetencje informatyczne oraz kompetencje miękkie, takie jak: umiejętność dostosowywania się do nowych sytuacji, empatia, kreatywność, charyzma, otwartość na zmiany, asertywność, umiejętność nawiązywania relacji interpersonalnych.

Tradycyjna klasa szkolna została zastąpiona licznymi portalami: Google Classroom, G Suit, Meet, Discord, Formularze Google, Pistacja.tv, MatZoo, Messenger, Librus (e-dziennik). Lekcja *online* ma strukturę podobną do lekcji tradycyjnej: „podobnie jak na lekcjach tradycyjnych, uczniowie «wiodą prym». To oni najczęściej mówią, rozwiązują zadania, nauczyciel tylko naprowadza uczniów. Elementy lekcji *online* są takie same jak w lekcji tradycyjnej”. Nauczyciel podaje temat, tłumaczy zagadnienia, tworzy przestrzeń do dyskusji i odpowiada na pytania uczniów. Jedyne, czego niektórzy nauczyciele nie robią podczas lekcji *online*, to sprawdzanie obecności – ją wpisują od razu wszystkim uczniom, bez względu na to, czy są na lekcji *online*, czy nie.

Praca nauczycieli w przestrzeni Internetu niesie za sobą również wiele wyzwań i trudności. Jak wskazują badania: „wyzwaniem jest każda lekcja. Wyzwaniem są uczniowie słabsi, którzy często mają problem nie tylko ze zrozumieniem materiału, ale też z korzystaniem z różnych aplikacji czy programów”. W kształceniu na odległość nauczyciel ma „ograniczony wpływ na uczniów, ich motywację i kondycję psychiczną”. Głównym wyzwaniem jest „brak bezpośredniego

kontaktu z uczniem i ograniczona komunikacja. Pojawiają się również problemy natury technicznej związane ze sprzętem komputerowym i Internetem”. Szkoła *online* jest przestrzenią nową, nieznaną, bezgraniczną i będącą odpowiedzią na współczesne potrzeby świata. Jedno się nie zmienia. Nauczyciel „jest przewodnikiem, kierownikiem procesu edukacyjnego”. To on prowadzi ucznia po ścieżce rozwoju, kształtuje jego osobowość i charakter, pokazuje nowe drogi, podczas pokonywania których uczeń może liczyć na jego wsparcie. Nauczyciel, jako przewodnik, w swojej pracy musi odnajdywać właściwe drogi oraz pomóc odszukiwać je uczniom – zarówno w świecie realnym, jak i wirtualnym.

Bibliografia

- Balsamska, M. (2005). Młodzi nas potrzebują. *Uczyć Lepiej*, 5(33), 1–4.
- Bilicki, T. (2020). Jak pracować z uczniem w kryzysie pandemii COVID-19? W: J. Pyżalski (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele* (s. 16–19). Warszawa: EduAkcja.
- Cohen, L., Manion, L. i Morrison, K. (2005). *Research Methods in Education*. London–New York: RoutledgeFalmer.
- Czerwonka, E. i Waszkuć, E. (2020). *Metodyka nauczania przedmiotów*. Kielce: Wyższa Szkoła Handlowa im. Bolesława Markowskiego w Kielcach, <https://wyszukiwarka.efs.men.gov.pl/product/materialy-dla-studentow/attachment/9> [dostęp: 25.05.2020].
- FDDS (2020). *Raport: Negatywne doświadczenia młodzieży w trakcie pandemii*. Warszawa: Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, <https://fdds.pl/co-robimy/raporty-z-badan/2020/negatywne-doswiadczenia-mlodziezy-w-trakcie-pandemii-2020.html> [dostęp: 18.10.2021].
- Gibbs, G. (2011). *Analizowanie danych jakościowych*, tłum. M. Brzozowska-Brywczyńska. Warszawa: PWN.
- Grabowski, M. (2021). *Raport: Badania postaw wobec nauczania zdalnego*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Dziecka, <https://brpd.gov.pl/wp-content/uploads/2021/01/Raport-z-badania-na-zlecenie-Rzecznika-Praw-Dziecka.pdf> [dostęp: 18.10.2021].
- Janus, A. (oprac.) (2012). *Dobre praktyki. Zawód – nauczyciel. Poradnik*. Pruszków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Kultury Fizycznej i Turystyki im. Haliny Konopackiej.
- Jaskulska, S. i Jankowiak, B. (2020a). Dobrostan nauczycieli i nauczycielek a ich postawy wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 219–232.
- Jaskulska, S. i Jankowiak, B. (2020b). Postawy nauczycielek i nauczycieli wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19. *Studia Edukacyjne*, 57, 47–65.

- Konarzewski, K. (2000). *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kucha, R. (2013). Jak być twórczym nauczycielem w odtwórczym świecie szkoły i edukacji? W: J. Krukowski i A. Włoch (red.), *Szkoła twórcza w odtwórczym świecie* (s. 14–32). Kraków: Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej.
- Kuleczka, M. i Skierska-Pięta, K. (oprac.) (2011). *Dobre praktyki: zawód – nauczyciel. Poradnik opracowany w ramach projektu: Praktyka na miarę szyta. Program praktyk pedagogicznych podnoszących jakość kształcenia w zawodzie nauczyciela*. Łódź: Instytut Nauk Społeczno-Ekonomicznych.
- Lasota, A. i Pisarzowska, E. (2016). Pożądane cechy osobowości nauczyciela-pedagoga w ujęciu klasycznych i współczesnych koncepcji. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*, 1(7), 77–88.
- Leśniewska, G. (2016). Gotowość do zmiany nauczycieli szansą edukacji XXI wieku. *Studia i Prace WNEIZ US*, 1(46), 39–49.
- Makaruk, K., Włodarczyk, J. i Szredzińska, R. (2020). *Negatywne doświadczenia młodzieży w trakcie pandemii. Raport z badań ilościowych*. Warszawa: Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę.
- Mazur, P. (2015). *Zawód nauczyciela w ciągu dziejów. Skrypt dla studentów z historii wychowania*. Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.
- Ochrona zdrowia psychicznego dzieci i młodzieży*, <https://www.gov.pl/web/zdrowie/ochrona-zdrowia-psychicznego-dzieci-i-mlodziezy> [dostęp: 25.09.2021].
- Ptaszek, G., Bigaj, M., Dębski, M., Pyzalski, J. i Stunża, G. (2021). *Zdalna edukacja – gdzie byliśmy, dokąd idziemy? Wstępne wyniki badania naukowego „Zdalne nauczanie a adaptacja do warunków społecznych w czasie epidemii koronawirusa”*, https://ug.edu.pl/news/sites/ug.edu.pl.news/files/2020-06/Badanie%20zdalnenauczanie_prezentacja_1.pdf [dostęp: 25.09.2021].
- Pyzalski, J. (2020). Wstęp. W: J. Pyzalski (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele* (s. 2–6). Warszawa: EduAkcja.
- Pyzalski, J. (2021). Zdrowie psychiczne i dobrostan młodych ludzi w czasie pandemii COVID-19 – przegląd najistotniejszych problemów. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 20(2), 92–115.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 roku w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 (Dz.U. 2020, poz. 410).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 roku w sprawie szczegółowych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 (Dz.U. 2020, poz. 493).

- Rubacha, K. (2012). *Metodologia badań nad edukacją*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Stanowisko 10. zespołu ds. COVID-19 przy Prezesie PAN: *Konsekwencje pandemii COVID-19 dla zdrowia psychicznego i edukacji dzieci i młodzieży*, kijow.pan.pl/?p=612 [dostęp: 25.09.2021].
- Strykowski, W. (2005). Kompetencje współczesnego nauczyciela. *Neodidagmata*, 27/28, 15–28.
- Superczyńska, E. (2005). Nauczycielem być... *Uczyć Lepiej*, 5(33), 5.
- Śliwerska, W. i Śliwerski, B. (2008). *Edukacja w wolności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ustawa z dnia 29 stycznia 1982 roku – Karta Nauczyciela (Dz.U. 1982, nr 3, poz. 19).
- Wiśniewska, E. (2014). Funkcje i zadanie zawodowe współczesnych nauczycieli w Polsce. *Bunycк*, 118, 249–259.